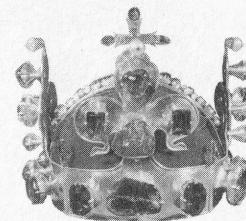

VELKÉ DĚJINY ZEMÍ KORUNY ČESKÉ

Ivana Čornejová
Jiří Kaše
Jiří Mikulec
Vít Vlnas

PASEKA
PRAHA
LITOMYŠL
2008

SWAZEK
VIII.
1618–1683

Knih je součástí řešení Výzkumného záměru MSM 0021620827
České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes,
jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

Frontispice:

Mapa českých zemí „Bohemiae Rosa“,
stylizovaná do květu růže rostoucí ze zahrádky – Vídně.
Mědiryt Wolfganga Kiliana podle kresby Christiana Vettera
z knihy Bohuslava Balbína *Miscelanea historica regni Bohemiae*,
Praha 1679–1682.

Copyright © Ladislav Horáček – Paseka, 2008
© Ivana Čornejová, Jiří Kaše, Jiří Mikulec, Vít Vlmas, 2008
Layout © Pavel Štefan, 2008
Maps © Jiří Hedánek – dědicové, Zdeněk Hedánek, Karel Mokříš, 2008

ISBN 978-80-7185-947-5
ISBN 80-7185-264-3 (soubor)

OBSAH

Hlava první
POLITICKÉ DĚJINY

I. České stavovské povstání (1618–1620)	9
I/1 Prolog	9
I/2 Počátek vzpoury, diplomatická jednání a válka pamfletů	12
I/3 Zahájení války a úsilí o mezinárodní podporu	24
I/4 Cesta k samostatnosti, konfederace a volba Bedřicha Falckého českým králem	36
I/5 Nešťastné kralování Bedřicha Falckého	45
I/6 Cesta k Bílé hoře	53
II. Upevňování habsburské moci	65
II/1 Ozvěny a dozvuky Bílé hory	65
II/2 Postihy za rebelii	77
II/3 Konfiskace a znehodnocení mince	84
II/4 Počátky rekatolizace	90
II/5 Exil	102
II/6 Obnovené zřízení zemské	107
III. Poslední léta vlády Ferdinanda II.	115
III/1 Od restitučního ediktu k heilbronské unii	115
III/2 Dějiny „valdštejnského spiknutí“	128
III/3 Saské námluvy a pražský mír	136
III/4 Švédská expanze do střední Evropy	140
III/5 Cesta k vestfálskému míru	150
IV. Panování Ferdinanda III. a počátek vlády Leopolda I.	158
IV/1 Ve stínu válečných běd	158
IV/2 Správní a právní uspořádání zemí Koruny české	166
IV/3 Poslední léta vlády Ferdinanda III. a začátek panování Leopolda I.	173

IV/4	Dovršení reforem církevní správy	180
IV/5	Dramatická léta 1679–1680	186
IV/6	Země Koruny české a protiturecké války v letech 1663–1683	192
IV/7	Česká účast při obraně Vídně v roce 1683	208

Hlava druhá

SPOLEČNOST, CÍRKEV, VZDĚLANOST

I.	Proměny společnosti v letech 1618–1683	223
I/1	Příroda a člověk jako tvůrce kulturní krajiny	223
I/2	Struktura společnosti	231
I/3	Hospodářství, obchod, peníze	235
I/4	Města a měšťané	243
I/5	Pobělohorské proměny šlechty v zemích Koruny české	248
I/6	Vrchnosti a poddaní	261
I/7	Zavržení i úctyhodní – židovské obyvatelstvo českých zemí	277
I/8	Lidé na okraji	282
II.	Vítězství katolické církve	288
II/1	Katolická církev – přední sloup monarchie	288
II/2	Organizace katolické církve v 17. století	293
II/3	Barokní zbožnost, poutě, náboženská bratrstva	301
II/4	Náboženské souvislosti barokního patriotismu	312
II/5	Boj proti herezi a čarodějnické procesy	323
III.	Vzdělanost a věda	327
III/1	Škola ve službách církve?	327
III/2	Pobělohorské koncepce školství	329
III/3	Nejvyšší stupně vzdělávání	330
III/4	Vzdělávání v řeholních domech	340
III/5	Arcibiskupský seminář a s ním spojené školy premonstrátů a cisterciáků	343
III/6	Městské školy a církevní gymnázia	346
III/7	Výchova šlechtických mladíků a kavalírské cesty	349
III/8	Elementární vzdělávání, výchova dívek, židovské školy	351
III/9	Škola v pojetí Jana Amose Komenského	357
III/10	Rozpětí barokní učenosti	360

Hlava třetí

UMĚNÍ MEZI VÁLKOU A MÍREM

I.	V zemi nikoho – dožívání manýrismu	373
I/1	Ticho před bouří – rozpad dvorského kulturního okruhu	373
I/2	Osudy uměleckých sbírek Pražského hradu	377
I/3	Výtvarná kultura válečné doby	382

I/4	Fenomén Albrecht z Valdštejna	390
I/5	Fenomén Václav Hollar	399
I/6	Architektura, malířství a sochařství válečné doby v českých zemích	401
II.	Vítězné tažení výtvarného baroka	419
II/1	Vznik a rozvoj barokního slohu	419
II/2	Barokní výtvarná kultura českých zemí	430
II/3	Ikonografické priority katolické reformace 17. století	431
II/4	Dekor a ornament ve výtvarné kultuře 17. století	438
II/5	Stavební praxe a stavební řemesla	440
II/6	Vývoj církevní a profánní architektury	447
II/7	Malířství ve službách nového slohu	466
II/8	Barokní sochařství nabírá dech	475
II/9	Mor	483
II/10	Umělecké řemeslo ve dnech všedních i svátečních	486
II/11	Knížní kultura raného baroka	495
III.	Literatura	500
III/1	Literární styl baroka	500
III/2	Osobnost přesahující žánry	503
III/3	Slezsko srdcem německého barokního básnictví	507
III/4	Dějepisectví a vlastivěda, písemnictví na pomezí vědy a krásné literatury	513
III/5	Snahy o nápravu českého jazyka a literatury, péče o vydávání knih	524
III/6	Česká duchovní lyrika	529
III/7	Duchovní próza	536
III/8	Původní dramatická tvorba	542
III/9	Produkce určená „prostým“ čtenářům	548
III/10	Knihovny a čtenáři literatury	552
IV.	Hudba	557
IV/1	Barokní hudební kultura	557
IV/2	Významní skladatelé	561
IV/3	Hudba v řeholních domech a jako součást školního divadla	564
IV/4	Centra hudební kultury	565
IV/5	Hudba uměním pro všechny	571
ZÁVĚR		575
Poznámky		583
Seznam zkratk časopisů, sborníků a institucí		663
Výběr z pramenů a literatury		664
Poznámka k obrazovému doprovodu		695
Jmenný rejstřík		697

Albrecht z Valdštejna v Zaháni a Hlohově. Zaháň a Frankenstein (Żąbkowice Śląskie) posléze ve čtyřicátých letech připadly vídeňským ministrům Václavu Eusebiovi z Lobkovic a Johannu Weikhardovi z Auersperga, kteří znamenali pro šíření římského vyznání v převážně luteránských oblastech značnou posilu. K upevnění katolického náboženství výrazně přispívali ve slezských knížectvích jezuité, jimž se zde s jistými obtížemi podařilo založit mezi lety 1622–1652 hned šest řádových domů, které postupně začaly působit jako velké koleje se školami. Nacházely se v Nise, Opavě, Hlohově, Zaháni, Vratislavi a Svídnici, a jezuité tak ovládli důležité lokality rovnoměrně rozložené na teritoriu Horního i Dolního Slezska jako vhodná východiště k misijní práci.¹⁷³⁾

II/5

EXIL

Neblahá praxe vyhánění obyvatel z vlasti se táhne dějinami lidstva jako ona pověstná červená nit. Z různých příčin byly k teritoriálním přesunům od starověku nuceny národy nebo velké skupiny obyvatelstva. K restrikcím z konfesijních důvodů sahali vládcí či církevní hodnostáři už při formování křesťanského pravověří a tyto důvody působily jako motivace represí po nástupu reformace, v časech konfesijních kontroverzí uvnitř západokřesťanské sféry. Přesněji řečeno: všichni ti, na něž byl činěn takový nátlak, nemuseli ze své vlasti odejít. Vždy měli možnost volby – být nucené – mezi odchodem a změnou víry, což ti nejzbožnější chápali jako zradu víry předků a naprosto nepřipustnou existenciální proměnu. Obtížné přitom není jen opuštění vlasti, ale ještě těžší může být včlenění do nové společnosti.¹⁷⁴⁾

Vynucený odchod z vlasti, „otčiny“, země předků byl velice razantním zásahem do života jedinců i celých skupin obyvatel. Většina exulantů si však zpočátku nebyla tragiky svého osudu plně vědoma, tím spíše, že svou emigraci chápali jako dočasnou záležitost. Proto také později někteří v nouzi volili návrat a následnou konverzi ke katolicismu, nebo se rozptýlili po různých regionech Evropy a nevytvářeli žádné organizované skupiny zachovávající důsledné vlastenectví či vědomí sounáležitosti. Co horšího, mnozí

si s vlastenectvím spojovali jenom stesk po majetku, který museli ve své zemi zanechat.¹⁷⁵⁾

Prvními emigranty – nebo chceme-li exulanty – byli přímí účastníci stavovského povstání, jejichž představitelem může být Jindřich Matyáš Thurn. On sám, stejně jako někteří jeho druhové, našel uplatnění u armád bojujících proti Habsburkům. Thurnova kariéra vojenského velitele či diplomata je však spíše výjimečná. Nejprve se angažoval na straně Gabriela Bethlena, později působil ve službách benátské republiky, pak se obrátil na sever a začal organizovat přechod většího počtu českých exulantů do švédských služeb. Stáhl se až po pádu Albrechta z Valdštejna a poslední léta života pobýval v Livonsku, kde našel oporu u krajanů. Druhá, tentokrát mnohem masivnější vlna exilu se vzedmula po roce 1624, po vydání nařízení proti nekatolíkům v královských městech, a třetí po roce 1627, kdy nelítostná opatření dosáhla i urozené stavy. Pochopitelně se lépe odcházelo urozeným a majetným, kteří směli před odchodem prodat – byť se ztrátou – svůj majetek, tak jako Radslav mladší Kinský, jenž prožil dobře situován celá čtyři desetiletí v Nizozemí.¹⁷⁶⁾

Nedobrovolný odchod do ciziny je vždy traumatizujícím prožitkem. Tím spíše v době, kdy zařízení nové existence za hranicemi bylo z politických i ekonomických důvodů velmi složité. Uplatnění mohli bez větších obtíží nalézt intelektuálové, pokud je přijala některá z univerzit či akademií. Víme ovšem, jak neveselý osud čekal Pavla Stránského nebo Pavla Skálu ze Zhoře i nejznámějšího z exulantů Jana Amose Komenského, který se nikdy nesmířil se závěry vestfálského míru, kvůli nimž byla všem evangelickým vystěhovalcům cesta do vlasti uzavřena. Komenský byl přitom hýčkáán urozenými mecenáši v Uhrách, Švédsku či Nizozemí, netrpěl hmotnou nouzí a nemohl si stěžovat na nedostatek uznání své práce, nikdy však nepřestal toužit po nemožném – po návratu do rodné země.

Na příslušníky šlechty a měšťany královských měst se vztahovalo *ius emigrandi* – vystěhovalecké právo, které jim umožňovalo odchod ze země bez ztráty majetku. Toto právo bývalo ale v praxi obcházeno a porušováno. Největší škodu utrpěli všichni vlastníci

pozemků a nemovitostí, které museli před odchodem prodat, většinou velice nevýhodně. Poddaní jako neplnoprávní obyvatelé neměli k opuštění vlasti žádnou legální možnost, pokud nenabídli dostatečně vysokou sumu jako výkupné z poddanství.

Emigranti z Čech většinou odcházeli do protestantských oblastí říše. Určitou výjimku tvořili čeští bratři, které podobně jako jejich posledního biskupa Komenského přijalo polské Lešno. Pro moravské nekatolíky byl vítaným řešením přechod Bílých Karpat a Javorníků, kde se přece jen mohli dočkat slušnějšího zacházení i jisté náboženské tolerance. Kromě toho vystěhování do Horních Uher nepřinášelo jazykové problémy (alespoň pro česky mluvící emigranty, kteří našli útočiště ve slovanském prostředí). Odchod do německých oblastí říše se obešel bez větších potíží pro německy hovořící obyvatele českých zemí, zvláště pokud vyznávali luterství stejně jako obyvatelé Saska či Braniborska. Když současně oplývali i náležitými finančními nebo jinými přiměřenými prostředky, jež jim umožnily založení nové existence, bylo vše na dobré cestě. Horší to měli čeští utrakvisté, kteří nezdávka dospěli k názoru, že nejen nenaleznou s německými sousedy společnou řeč, ale že pro luterány je utrakvismus stejně cizí jako katolictví. Exulanti kalvínské orientace se v luteránském prostředí Saska nemohli etablovat vůbec kvůli naprosto nepříznivému postoji vévody Jana Jiřího. Nejslabší byl proud emigrantů ze Slezska, kde díky mocenské konstelaci panovala už od drážďanského akordu určitá náboženská tolerance.¹⁷⁷⁾

Ve dvacátých letech 17. století emigranti směřovali především do míst nepřilíh vzdálených od jejich původního domova, do lokalit ležících za pohraničními horami. Uprchlíci se snažili uchytit na Slovensku (v Horních Uhrách) nebo v obojí Lužici, hlavně v Žitavě, odcházeli do Slezska jako Karel starší ze Žerotína, jenž se vystěhoval do Vratislavi. Pro nekatolíky z Čech se „zemí zaslíbenou“ stávala saská města Míšeň, Pirna, Annaberg, Freiberg, Hohenstein, ale i menší lokality, a jen ti nejzámožnější se mohli uchytit v Drážďanech – sídle kurfiřtského dvora. Pobýval zde třeba Vilém Vchynský z Vchynic, August Václav Kaplíř ze Sulevic nebo Dorota Kateřina ze Žerotína a někteří další. Na usazování

emigrantů dohlížel totiž sám kurfiřt Jan Jiří, který nedovolil, aby se přímo v Drážďanech usadil někdo z méně majetných.¹⁷⁸⁾

Luteráni z Krušných, Lužických a Jizerských hor nemuseli mnohdy ani podstoupit exilové martyrium, stačilo jim, když přešli hraniční hřeben a mohli se tu bez větších obtíží účastnit bohoslužeb. Tento zvyk přetrvával po mnohá desetiletí, ačkoliv se luteráni museli doma přetvařovat a předstírat, že jsou dobrými katolíky. Kromě toho lze doložit i mírnější postup a určitou míru tolerance – či lépe řečeno účelové ohleduplnosti církevních orgánů i reformačních komisí – vůči jáchymovským horníkům a příslušníkům dalších profesí spjatých s místní těžbou a zpracováním stříbra. Jednalo se vesměs o Němce a luterány, jimž bylo umožněno praktikovat nekatolické vyznání, aby nezbíhali a neohrozili provoz výnosných dolů.

Nejsilnější exilová obec utečenců z Čech vznikla v Pirně, ale ani zde nesplynula s domácím obyvatelstvem, nýbrž vytvářela zvláštní skupinu. Většinou vyhnanců to zprvu vůbec nevaldilo, protože pokládali svůj exil za časově omezenou epizodu a brali svůj pobyt za hranicemi jen jako přípravu na brzký návrat domů. Podobná situace panovala i v jiných městech. Ovšem Pirna vedle Drážďan a bratrského Lešna patřila k prominentním exilovým střediskům, neboť zde žili kromě jiných příbuzní Kašpara Kaplíře ze Sulevic, vdova po Valentinu Kochanovi z Prachové nebo Jan Theodor Sixt z Ottersdorfu i historik a spisovatel Pavel Skála ze Zhoře. Později sem přibyl také kněz a vášnivý kazatel Samuel Martinius z Dražova, jenž se měl v roce 1631 při saském vpádu vyznamenat jako velmi agilní organizátor i dočasný správce pražské univerzity. Spontánní veřejné přihlášení k víře předků, k němuž docházelo v Čechách po saském vpádu, je zřetelným dokladem vratkosti konverzí z prvního desetiletí po bělohorské bitvě. Sám Martinius si však u českých exulantů valnou oblibu nezískal, zejména kvůli své agresivní proluteránské agitaci.

V druhé polovině třicátých let 17. století řady českých emigrantů v Pirně prořídly, někteří se stali oběťmi moru, jiní se dostali do těžké ekonomické situace i v důsledku požáru města, který výrazně poškodil měšťanské starousedlíky, takže na nějakou výpomoc

pro „cizáky“ neměli ani pomyslení. Další emigranti se v průběhu let odstěhovali jinam nebo se z absence jiných příležitostí museli pokorně vrátit domů. K tomu je nutil nejen nedostatek prostředků nutných k životu, ale i fakt, že tlak na konverzi k luterství byl téměř shodný s rekatolizačními opatřeními v Čechách. Ve vlasti pochopitelně nemohli očekávat nic jiného, než že dříve nebo později budou muset přijmout katolickou víru.¹⁷⁹⁾

Mezi moravskými emigranty – kromě nejčastěji uváděného Jana Amose Komenského – ční do popředí osobnost bratrského politika Karla staršího ze Žerotína, který vystupoval vždy jako aktivní ochránce nekatolických duchovních a neúnavný přímluvce za ty, jimž hrozily tresty či ztráta majetku. Těšil se zároveň oblíbě i na vídeňském dvoře, protože se rebelie neúčastnil, a příznivě na něj nahlížel také František z Ditrichštejna, s nímž vedl dlouhé diskuse o víře. Nakonec se však emigraci nevyhнул – došlo k tomu z ryze konfesijních důvodů. Nehodlal konvertovat ani ve dvacátých letech, ani po vydání Obnoveného zřízení zemského, kdy kardinál Ditrichštejn jako zemský správce počal vyvíjet systematický tlak na rekatolizaci markrabství. Žerotín se stal v té době doslova oporou moravských evangelíků. Prodal své statky na západní Moravě, v čemž mu byl nápomocen Albrecht z Valdštejna, a odebral se do Vratislavi. Na Moravu se mohl vrátit teprve v důsledku těžké nemoci, aby tu v Přerově zemřel.¹⁸⁰⁾

Ze vzdálenější ciziny vedly cesty českých a moravských exulantů do severního Nizozemí, do Braniborska, Dánska či Švédska. Pokud se v zahraničí uchytili, jejich potomci nejspíše v třetí generaci splývali s domácím prostředím a většinou nevytvářeli uzavřené krajanské, konfesionálně vyhraněné komunity.¹⁸¹⁾ K tomu docházelo až později, především v 18. století.¹⁸¹⁾ Odchod do exilu volili i lidé ze Slezska, ačkoliv tam se rekatolizační opatření dílem míjela účinky, dílem byla mnohem mírnější díky záštitě saského kurfiřta a posléze švédských králů. Současně se Vratislav stávala útočištěm exulantů z Čech a Moravy. Odpůrci katolické církve ovšem nemuseli vyhledávat k útěku vzdálená místa – stačilo se uchýlit do některého knížectví, kde setrval evangelický vladař. Navíc Vratislav jako silné ekono-

mické centrum byla do značné míry konfesijně otevřeným městem, i když zde působila řada katolických institucí včetně významného biskupství a město bylo také jedním z rekatolizačních středisek.¹⁸²⁾

Kromě období bezprostředně po Bílé hoře emigrace nabyla na síle po vydání Obnoveného zřízení zemského, ale jinak se odchody do exilu odehrávaly v podstatě nepřetržitě. Jsou doloženy konkrétní případy (například v soupisech poddaných podle víry či v různých urbářích a pozemkových knihách), že celé rodiny odcházely do exilu jednotlivě, bez součinnosti s okolím. O kolik obyvatel byly v této době Čechy a Morava ochuzeny, nelze spolehlivě zjistit; navíc ani na základě dobových pramenů nelze odlišit úbytek obyvatelstva způsobený emigrací od ztrát v důsledku válečných operací a zhoubných epidemií. Starší literatura udávala, že v první vlně odešlo asi 36 000 rodin z řad svobodných stavů, to jest přibližně 200 000 lidí.¹⁸³⁾ Tento počet je však evidentně nadsazený a nepočítá i se zpětným pohybem. Při podrobném a konkrétním výzkumu badatelé zjistili, že počty exulantů nebyly tak ohromující – Václav Líva, zabývající se pobělohorskou situací v pražských městech, zde napočítal 1300 emigrantů, kdežto některá města opustili pouze jedinci.¹⁸⁴⁾ Největší úbytek je možno zaznamenat mezi vyšší a nižší šlechtou. Vzhledem k současné situaci ve výzkumu této problematiky si tedy netroufneme činit nějaké přesné závěry, tím spíše, že není znám ani přesný počet obyvatel zemí Koruny české v oné době a odhady demografů se značně liší.¹⁸⁵⁾

OBNOVENÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

Dramatické události prvních pobělohorských let ukázaly, jak tvrdě a nekompromisně dokáže panovník a jeho politikové jednat s poraženými a zabezpečit si pozice získané bělohorským vítězstvím. Bezprostřední tresty za stavovské povstání, ale také důsledky kořistnického přístupu vítězů k poraženým a konečně i první rekatolizační opatření – to vše sice přineslo do života obyvatel českých zemí velké změny, nicméně nešlo o zásadní a koncepční převrat v systému a postavení českého státu. Taková proměna